

REGISTER

*Van de Rekeningen der Kercken ende Disschen,
van de Grond-renten de selve competerende,
ende van andere pieuse Fondatien, ten platten
Lande van den Vryen, geliquideert wordende
voor Commissarissen uyt den Collegie, bebelsende
de jaeren van Rekeninge, de daeten van
Liquidatie, de Naemen ende Toenaemen van
de Kerck ende Discb Meesters t'elcker Reke-
ninge, ende van de persoonen op sommige plaetsen
aengesteld tot den ontfang van de Goederen de
selve Kercken, Disschen ende pieuse Fondatien
toebehoorende.*

De vele gezichten van zorg

Armoede en armenzorg op het platteland in het graafschap Vlaanderen tijdens de achttiende eeuw

Thijs Lambrecht en Anne Winter

Onderzoek naar zorg tijdens de vroegmoderne periode op het platteland neemt vaak de vorm aan van een studie naar de werking van lokale zorginstellingen.¹ In de bronnen worden deze lokale instellingen voor armenzorg in het graafschap Vlaanderen doorgaans aangeduid als armentafels, armen-dissen of tafels van de Heilige Geest. De oudste sporen van armendissen op het platteland dateren doorgaans uit de dertiende eeuw. Hoewel studies over de ontstaansperiode van deze parochiale instellingen ontbreken, gaat men ervan uit dat tegen het begin van de vijftiende eeuw elke parochie over een armendis beschikte. Zowel naar volume als frequentie waren de armen-dissen ongetwijfeld de belangrijkste zorgverstrekkers op het platteland. In deze bijdrage willen we evenwel aantonen dat zorg op het platteland in vele vormen bestond. Dit was niet alleen het geval voor de eerder informele netwerken en structuren van zorg, maar gold eveneens voor de werking van formele zorginstellingen zoals de armendissen. De rol en het belang van armendissen in het verstrekken van steun aan zorgbehoevende leden van een gemeenschap verschilde niet alleen sterk van dorp tot dorp, maar ook en vooral tussen regio's.

In deze bijdrage worden regionale verschillen in de wisselwerking tussen formele en informele zorgcircuits geïllustreerd voor het Vlaamse platteland tijdens de achttiende eeuw. Tijdens de achttiende eeuw werd het probleem van de zorg immers acuut: stijgende voedselprijzen en toenemende bedrijfsversnippering hadden tot gevolg dat vele huishoudens niet langer zelfstandig konden overleven en hulp moesten inschakelen om toch het hoofd boven water te houden. Het Vlaamse platteland is door zijn regionaal verschillende sociale en economische structuren een uitermate geschikt onderzoeksterrein. Binnen het graafschap Vlaanderen treffen we immers regio's aan met specifieke bedrijfsomvang, bezitsstructuren, werking van de arbeidsmarkt en economische activiteiten. In deze bijdrage willen we

1 Afkortingen gebruikt in dit artikel: RAB (Rijksarchief te Brugge), RAG (Rijksarchief te Gent), RAK (Rijksarchief te Kortrijk) en SAV (Stadsarchief Veurne). Bij de omrekening van rekenmunten moet men rekening houden met volgende verhoudingen: 12 pond parisis = 1 pond groten Vlaams = 6 gulden.

Afbeelding links: zorginstellingen zoals armendissen waren verplicht een dubbel van hun rekeningen neer te leggen bij de toezichhoudende overheid. In het Brugse Vrije hielden de schepenen een apart register bij met de inkomsten en uitgaven van alle armendissen binnen hun ambtsgebied (RAB, *Registers Brugse Vrije*, nr. 615).

aantonen dat de manieren waarop zorg werd georganiseerd rechtstreeks verband hielden met deze regionale sociale en economische kenmerken.² In het eerste deel illustreren we aan de hand van een aantal voorbeelden de verschillende zorgverstrekkers en –netwerken die actief waren op het platteland. In het tweede deel richten we de blik op de armendissen en de regionale verschillen in hun werking. Het laatste deel van dit artikel behandelt enkele kenmerken van de armenzorgpolitiek in relatie tot de sociale en economische kenmerken van de verschillende regio's.

Zorgnetwerken

In de pre-industriële samenleving was de familie de belangrijkste zorgverstrekker. Bloedverwantschap impliceerde een wettelijke verplichting om familieleden die tot armoede vervielen materieel bij te staan. Dat geldt trouwens tot op de dag van vandaag. Deze zogenoemde alimentatieplicht treft men ook aan in het recht van de Zuidelijke Nederlanden. Ouders en grootouders waren verplicht om hun kinderen en kleinkinderen te onderhouden. Deze plicht gold echter ook in omgekeerde richting. Kinderen, schoonkinderen en kleinkinderen konden – desnoods via juridische weg – gedwongen worden om materiële hulp (voeding, kledij en onderdak) te verschaffen aan hulpbehoevende ouders of grootouders. De omvang van deze onderhoudsplicht was afhankelijk van de verwantschapsgraad en de eigen financiële en economische toestand.³ Naast een wettelijke verplichting werd bijstand aan arme ouders ook beschouwd als een morele plicht. Tal van preekboeken, catechismussen en moraliserende publicaties hameren op de plicht van kinderen om hun ouders in armoede bij te staan.⁴ Zo stelde een populair onderwijsboek uit de achttiende eeuw: 'Gy sult naer uw vermogen uwe ouders te hulpe komen in den noodt'.⁵ Vooral in het kader van het aanleren van het vierde gebod ('Eert uw vader en uw moeder') werden jongeren morele zorgverplichtingen ten opzichte van hun ouders bijgebracht.⁶

In regio's waar veel boeren grond in eigen bezit hadden, waren familiebanden doorgaans sterker en fungeerde het onroerend bezit meestal als basis voor deze intergenerationale zorgcontracten

In de praktijk bekwamen ouderen die niet langer in hun eigen levensonderhoud konden voorzien, steun door een onderhoudscontract af te sluiten met een of meerdere erfgenamen. In ruil voor een geldelijke vergoeding, onroerend goed of een groter aandeel van de erfenis namen kinderen de zorg van een of beide ouders op zich.⁷ Het bezit van een huisje of een stuk grond diende op die manier vaak als zorgverzekering.⁸ In regio's waar veel boeren grond in eigen bezit hadden, waren familiebanden doorgaans sterker en fungeerde het onroerend bezit meestal als basis voor deze intergenerationale zorgcontracten. Indien men bij gebrek aan familiale steun terugviel

2 Zie bijvoorbeeld voor Engeland S. King, *Poverty and welfare in England, 1700–1850. A regional perspective* (Manchester 2000) 141–226.

3 J. Brits, *Code de l'ancien droit de Belgique* (Brussel, 1847) 549; P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987) 117.

4 Zie bijvoorbeeld P.F. Valcke, *Sermoenen op de sondagen en feestdagen* (Sint-Truiden 1789) vol. 1, 142–150.

5 *De dobbelen zielentroost ende vaderlyke leeringe* (Oudenaarde 1776) 46.

6 Zie bijvoorbeeld ook K.E. Carter, 'The science of salvation: French diocesan catechisms and catholic reform (1650–1800)', *The Catholic History Review*, 986 (2010) 258–259.

7 Zie de voorbeelden in E. Tellier, 'Testaments et convenances de mariage passés devant des curés de Warnant, 1624–1792', *Le Parchemin*, 22 (1975) 197–230 en P. Godding, 'Testament en donation: la pratique notariale à Jodoigne dans la seconde moitié du XVIIIe siècle', in: F. Stevens en D. van den Auweele (red.), *Houd voet bij stuk. Xenia iuris historiae G. Van Dievoet oblata* (Leuven 1990) 361–385.

8 Over het belang van grondbezit in de zorgdynamiek tussen ouders en kinderen, zie ook T. Lambrecht, 'Unmarried adolescents and filial assistance in eighteenth-century rural Flanders', in: G. Fertig (red.), *Social networks, political institutions and rural societies* (Turnhout 2015) 63–87.

op de publieke steunverlening van de armendis, impliceerde dit in vele regio's meteen ook dat de erfenis van de ondersteunde gedeeltelijk of volledig toekwam aan de armendis. Naast een middel om een deel van de zorgkosten te recupereren was het ook een effectieve strategie om erfgenamen te dwingen om potentiële erflaters materieel bij te staan.

Buiten de familie speelden sociale netwerken binnen plattelandsgemeenschappen een belangrijke rol in het verschaffen van materiële steun. Omdat deze vorm van steunverlening en zorg zelden een formeel karakter had, zijn er relatief weinig bronnen die ons hierover kunnen inlichten. Soms kunnen onverwachte vondsten in de documenten een tipje van deze zorgsluier oplichten. Zo tonen de handboeken van pachters van grote landbouwbedrijven aan dat ze hun arbeiders probeerden te ondersteunen in periodes waarin zij het wat moeilijker hadden. Uit de handboeken van Gillis Coucke, een landbouwer met een bedrijf van circa 50 hectare in het West-Vlaamse Markegem, blijkt dat zijn arbeiders goedkoop graan konden aankopen tijdens periodes van voedselschaarste of ook kleine geldbedragen konden lenen om tijdelijke tekorten te overbruggen.⁹ Hier was het niet de familie, maar het netwerk van werkgevers dat te hulp schoot om moeilijke periodes te overbruggen met materiële en financiële hulp.

9 E. Vanhaute en T. Lambrecht, 'Famine, exchange and the village community. A comparative analysis of the subsistence crises of the 1740s and the 1840s in Flanders', *Continuity and Change*, 26 (2011) 176–177.

Binnen de dorpen werden gedetailleerde lijsten opgemaakt waarin werd bepaald hoeveel ponden brood elk hulpbehoevend gezin wekelijks nodig had om te kunnen overleven en van wie deze broden werden bekomen

Solidariteit binnen gemeenschappen kon ook andere vormen aannemen. In het westen van het graafschap Vlaanderen ontwikkelde zich tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw de traditie van het zogenoemde 'wekebrood'. Deze vorm van solidariteit manifesteerde zich hoofdzakelijk tijdens periodes van hoge voedselprijzen en graantekorten. De traditie bestond erin dat rijkere gezinnen de zwakkeren en armen ondersteunden door hen wekelijks een aantal ponden brood te geven. Binnen de dorpen werden gedetailleerde lijsten opgemaakt waarin werd bepaald hoeveel ponden brood elk hulpbehoevend gezin wekelijks nodig had om te kunnen overleven en van wie deze broden werden bekomen. In januari 1710 stelden de schepenen van Langemark een dergelijke 'cathaloge oft lijst van de arme schamel lieden' op om de brooduitdeling te organiseren. Deze vermeldt onder meer het gezin van Pieter Van Acker, dat bestond uit hemzelf, zijn vrouw en vier kinderen. Om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien hadden ze 21 pond brood per week extra nodig. Dit brood werd hen bezorgd door zeven andere gezinnen die wekelijks elk één tot zes pond brood leverden. Deze lijsten van steungenieters en zorgverstrekkers tonen aan dat men probeerde te streven naar een proportionele verdeling en

[illegible]

Fragment van de lijst van brooduitdelingen in de parochie Langemark uit 1710. In de kolom rechts worden de zorgbehoevenden en hun wekelijkse broodbehoefte weergegeven. In de linkerkolom staan de zorgverstrekkers genoteerd met de wekelijkse hoeveelheid brood die ze gaven (RAB, *Oud archief Langemark*, nr. 915).

persoonlijke zorgrelaties. Van grote boeren werd daarbij bijvoorbeeld een grotere inspanning gevraagd dan van een eenvoudige ambachtsman of keuterboer.¹⁰ Dergelijke brooduitdelingen waren een typisch fenomeen voor westelijk Vlaanderen in de eerste helft van de achttiende eeuw. Toen het probleem van de armoede grotere proporties begon aan te nemen na 1760, verdwenen deze brooduitdelingen en werden ze vervangen door armenbelastingen.

Naast deze familiale en sociale netwerken fungeerden nog andere sociale vangnetten voor individuen of gezinnen die moeilijk de eindjes aan elkaar konden knopen. Via testamenten werden vaak kleine sommen geld of voeding geschonken aan de armen. Het betrof geen formele schenkingen aan de armendis, maar giften aan de lokale armen die door de erfgenamen werden verdeeld. De manier waarop dit gebeurde kon sterk verschillen. Isabelle vander Beke schonk in haar testament uit 1707 een halve maat rogge aan de armen die aanwezig waren op haar uitvaart. Daarnaast konden haar kinderen nog anderhalve hoet rogge uitdelen aan arme gezinnen naar hun keuze.¹¹ Slechts in een minderheid van de gevallen werden armen bij naam genoemd. Anna de Baene bijvoorbeeld, dienstmeid van de pastoor van Ramskapelle, legateerde de bescheiden som van 1 pond groten aan een zekere Jacob de Backer en dit 'tot verlichtinghe ende vertroostinghe van zijn aermoede'.¹² In sommige gevallen kon liefdadigheid grotere proporties aannemen. In het bisdom Brugge bijvoorbeeld werden tussen 1723 en 1726 duizenden guldens uitgedeeld aan de armen. De schenking was afkomstig van een anonieme weldoener uit de Noordelijke Nederlanden. Via een tussenpersoon in Breda verdeelde de Brugse bisschop duizenden guldens aan de deken in zijn ambtsgebied. Eind 1723 bijvoorbeeld kreeg de deken van Oudenburg 1.599 gulden om 'te distribueren aen de armen van seven prochien'.¹³ Ook lokale heren en grootgrondbezitters waren soms actief als zorgverstrekkers. Tijdens de laatste jaren van de zeventiende eeuw, een periode gekenmerkt door misoogsten, hoge voedselprijzen en militair geweld, werd een deel van de cijzen geïnd door de heer van Meulebeke onmiddellijk uitgedeeld aan de armen onder de vorm van broodgranen.¹⁴

In de archieven van kerkelijke instellingen treffen we tot in de achttiende eeuw nog frequent sporen aan van uitdelingen aan de armen. De uitgavenboeken van meerdere kloosters en abdijen maken melding van aalmoezen in hun rekeningen. Vanuit de keuken van de abdij van Drongen werden de armen wekelijks bedeed.¹⁵ In Mese en Pamele werden aan de poorten van de abdij aalmoezen uitgedeeld.¹⁶ In Waasmunster betaalde de abdij van Roosenberg de begrafenis van armen. In een aantal gevallen nam de steunverlening door kerkelijke instellingen een meer formeel karakter aan. In Ename beschikte de gelijknamige abdij over een aalmoezenij. De uitdelingen van deze aalmoezenij lagen aanzienlijk hoger dan die van de lokale armentafel.¹⁷

Bovenstaand beknopt overzicht van zorgstructuren op het platteland is niet exhaustief. Het illustreert vooral dat zorg voor de zwakkeren beschikbaar was onder diverse vormen en binnen verschillende netwerken en structuren. Binnen deze verscheiden lokale en regionale familiale, sociale en economische structuren moeten we de werking van armendissen analyseren en evalueren. Hoewel armendissen formeel gezien onafhankelijk opereerden van andere zorgstructuren en -circuits, kunnen we hun werking en rol pas ten volle begrijpen binnen een bredere context van sociale en economische relaties, zowel binnen gemeenschappen als families.

10 RAB, *Oud Archief Langemark*, nr. 915.

11 RAB, *Kerkfabriek Oedelem*, nr. 359. 1 hoet tarwe of rogge stemde overeen met 4 maten of circa 172 liter.

12 RAB, *Kerkfabriek Ramskapelle*, nr. 3.

13 RAB, *Nieuw Kerkarchief Bisdom Brugge*, nr. 351. De totale omvang van de schenking noch de identiteit van de schenker zijn bekend.

14 RAK, *Aanwinsten*, nr. V/64/51-53.

15 RAG, *Abdij van Drongen*, nr. 106.

16 RAB, *Aanwinsten*, nr. 3632 en RAG, *Abdij Maagdendale*, nr. 43.

17 G. Maréchal, 'Armenzorg te Ename en Nederename op het einde van de XVIIIde eeuw', *Het Land van Aalst*, 39 (1987) 309–322.

Variaties in armendissen

Een uitzonderlijke inkijk in de lokale en regionale variatie in het functioneren van armendissen, verkrijgen we via de resultaten van een enquête die in 1808 door het Franse regime werd afgenomen in onder meer de departementen Schelde en Leie, het huidige Oost- en West-Vlaanderen.¹⁸ Hoewel de voormalige armendissen onder Frans bestuur omgevormd werden tot zogenoemde 'Burelen van Weldadigheid', bestond er in de praktijk een grote continuïteit tussen beide instellingen, en werden onder meer de kapitaalbezittingen overgedragen. In deze enquête gaven de 549 Vlaamse gemeenten – die grotendeels overeenkwamen met de voormalige parochies – een overzicht van het aantal ondersteunde armen en de belangrijkste bronnen van inkomsten van de lokale zorginstelling, onderscheiden naar drie types inkomensposten: vaste inkomsten (huurinkomsten van onroerende bezittingen en renten op kapitaal), belastingen en overige inkomsten.¹⁹ De gegevens hebben betrekking op het jaar 1807, maar kunnen indicatief geacht worden voor de situatie in de late achttiende en vroege negentiende eeuw.²⁰

ÉTAT du nombre des Pauvres, et des ressources affectées à leur service dans la Commune d

Population de la Commune.	Nombre des Pauvres pris sur la popula- tion.	Nombre des Mendians pris sur le nombre des Pauvres.	RESSOURCES annuelles affectées au secours des Pauvres, non compris celles des Hospices et Hôpitaux.				OBSERVATIONS.
			Revenus fixes.	Portion sur l'octroi.	Dons, aumônes et autres ressources im- prévues.	TOTAL.	

Omzendbrief van de prefecten van de Franse departementen tot het inwinnen van informatie over de financiën en de werking van de Burelen van Weldadigheid in 1807 (RAG, *Scheldedepartement*, nr. 2780/6).

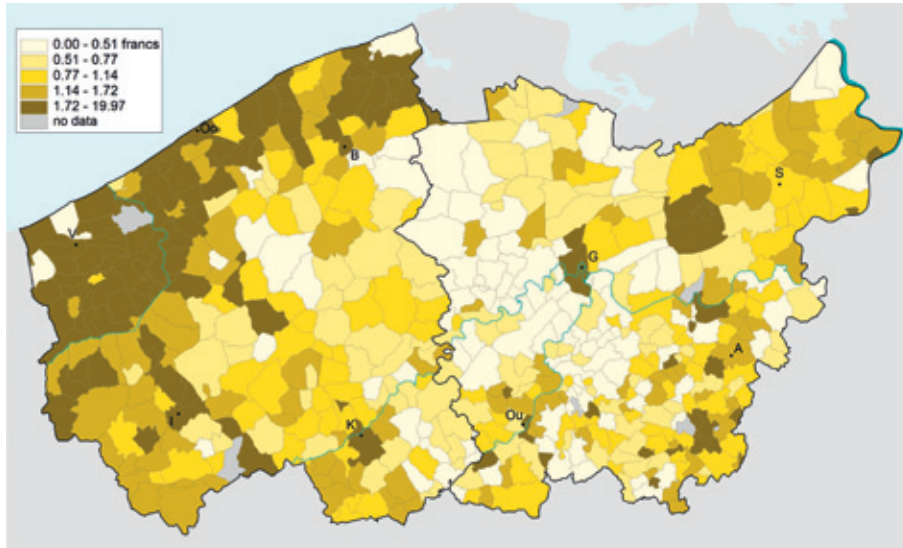
Uit deze gegevens blijkt dat alle gemeenten in het voormalige graafschap Vlaanderen – met uitzondering van drie gevallen – over inkomsten voor armenzorg beschikten. Die bedroegen gemiddeld 1,32 frank per inwoner, ongeveer een vijfde van het weekloon van een landarbeider. Er bestond evenwel grote ruimtelijke variatie (zie kaart 1). De gemeenten in de kustgebieden kenden globaal genomen veel hogere inkomsten voor armenzorg dan die in het binnenland, waarbij een sterke correlatie bleek te bestaan met meer kapitalistische vormen van landbouw: met name de aanwezigheid van grote landbouwbedrijven en van landarbeiders (karakteristiek voor de kustgebieden) waren gerelateerd aan hogere niveaus van uitgaven voor armenzorg dan de aanwezigheid van kleine boerenbedrijfjes en zelfstandige boeren (karakteristiek voor binnen-Vlaanderen). Er was echter een complicerende factor in deze relatie, met name de rol van historische accumulatie wat betreft de middelen voor armenzorg. De belangrijkste bron van inkomsten waren namelijk onroerend en roerend kapitaal (huizen, gronden, cijzen en renten), die op hun beurt verworven waren uit giften en legaten in het verleden. Dit betekende dat de aanwezigheid van uitzonderlijk genereuze donateurs in het verleden het verschil kon maken tussen een relatief 'rijke' en 'arme' armentafel. Het toeval speelde met andere woorden een rol in de ruimtelijke verdeling van middelen voor armenzorg. Dit

18 De resultaten van deze enquête zijn te vinden in RAB, *Leiedepartement*, nr. 4196 en RAG, *Scheldedepartement*, nr. 2780/6. Voor de achtergrond van deze statistiek, zie C. Dousset, 'Statistique et pauvreté sous la Révolution et l'Empire', *Annales historiques de la Révolution française*, 280 (1990) 167–186.

19 Deze gegevens werden verzameld door Glenn Plettinck in het kader van het lopende STREAM-project (*Spatiotemporal Research Infrastructure for Early Modern Flanders and Brabant*) gecoördineerd door Prof. dr. Isabelle Devos (Universiteit Gent), zie www.streamproject.ugent.be. De kaarten met de onderzoeksresultaten (zie kaart 1 & 2) werden gemaakt door Sven Vrielinck en Torsten Wiedemann, beiden Universiteit Gent.

20 Tijdens het eerste decennium van de negentiende eeuw waren er geen aanzienlijke voedseltekorten of duurtejaren. Tussen 1803 en 1810 werden er immers geen grote schommelingen genoteerd in de graanprijzen en de aanvoer van graangewassen op markten. De gegevens over de financiën van de Burelen van Weldadigheid in 1807 geven dus de toestand weer van een (boek)jaar zonder crisistandigheden. Gezien de grote continuïteit in zowel de middelen als de werking van armendissen en Burelen van Weldadigheid zijn de gegevens uit 1807 wellicht ook representatief voor de late achttiende eeuw. Voor een diepgaande analyse van deze gegevens, zie N. Van den Broeck, T. Lambrecht en A. Winter, *Pre-industrial welfare between regional economies and local regimes: rural poor relief in Flanders around 1800* (ongepubliceerde working paper, 2016).

verklaart waarom ook naburige gemeenten met een vergelijkbare lokale economie sterk konden variëren in het niveau van armenzorg.

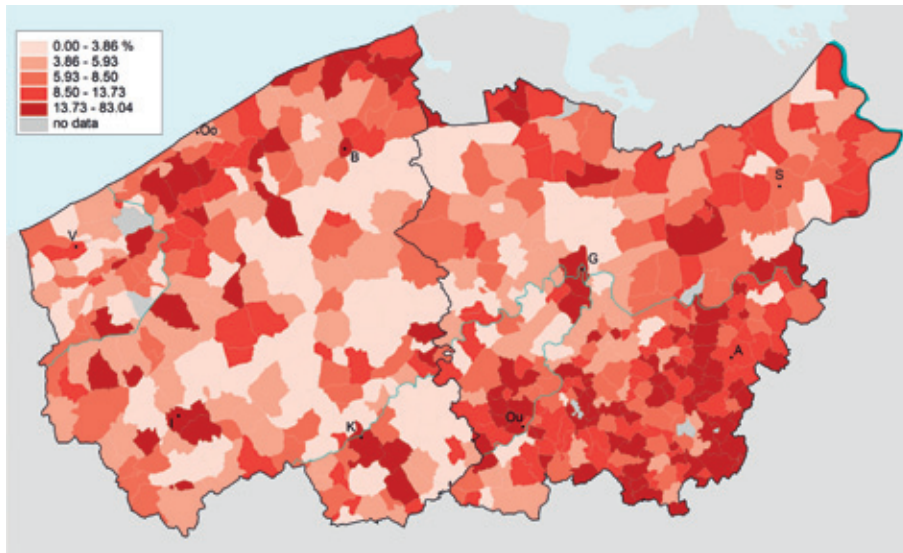
Kaart 1: Inkomsten (frank) van de Burelen van Weldadigheid in Oost- en West-Vlaanderen per inwoner in 1807.

Deze 'toevalsfactor' speelde evenwel een andere rol in de verschillende regionale economieën. Zo zien we dat kustgemeenten met relatief weinig vaste inkomsten deze doorgaans aanvulden met inkomsten uit belastingen, terwijl de meeste gemeenten in het binnenland nooit belastingen hieven om de armenkas te spijzen. Hieruit spreekt ons inziens een grotere nood aan armenzorg in de kustgebieden dan in het binnenland. Deze grotere nood was een gevolg van de meer kapitalistisch georiënteerde arbeidsmarkt aan de kust: doordat landarbeiders in deze gebieden meestal geen eigen grond meer bezaten en er ook weinig alternatieve ondersteuningsnetwerken bestonden, waren zij sterk afhankelijk van publieke zorg tijdens perioden van ziekte, ouderdom of werkloosheid. De arbeiders in deze regio hadden

Landarbeiders konden ook niet echt rekenen op steun van hun werkgevers

het moeilijk om steun van familieleden of werkgevers te mobiliseren. Omdat ze meestal geen eigenaar waren van hun woning en kleine lapje grond was het onrealistisch om te rekenen op familiale zorg, omdat er onvoldoende garanties waren op materiële compensatie. Landarbeiders konden ook niet echt rekenen op steun van hun werkgevers. Door het grote aanbod en ontbreken van wederkerige ruilrelaties was de band met werkgevers heel wat losser. Ook binnen-Vlaanderen werd zeker gekenmerkt door armoede, maar deze was van een andere aard. Doordat vele keuterboertjes nog over een eigen lapje grond beschikten, waren zij minder sterk afhankelijk van publieke zorgvoorzieningen en waren zij sterker ingebed in familiale en andere informele vormen van ondersteuning, via ruilrelaties tussen kleinere en grotere boeren op dorpsniveau. Door het andere karakter van armoede

en de aanwezigheid van alternatieve informele steunnetwerken, speelde publieke armenzorg hier een minder wezenlijke rol in de overlevingsstrategieën van de arme groepen in de dorpsamenleving.

Kaart 2: Procentueel aandeel ondersteunden ten opzichte van de totale bevolking door de Burelen van Weldadigheid in Oost- en West-Vlaanderen in 1807.

Wanneer we de inkomsten voor armenzorg relateren aan het aantal armen dat ondersteund werd (kaart 2), zien we nog een aantal interessante patronen. Hieruit blijkt dat de kustgebieden doorgaans hogere percentages ondersteunden kenden, maar dat dit lager was wanneer er ook belastingen werden geheven. Met andere woorden, de aanwezigheid van armenbelastingen zorgde voor een grotere selectiviteit wat betreft de groep die op armenzorg een beroep kon doen, waardoor het bedrag per ondersteunde hoog was in deze gebieden. In het oostelijk binnenland zien we een omgekeerd fenomeen: daar kreeg eveneens een relatief groot deel van de bevolking toegang tot armenzorg, maar dit stond volledig los van de omvang van de armentafel, waardoor de bedeling per ondersteunde zeer laag uitviel. In het midden van het graafschap Vlaanderen, ten slotte, werden er doorgaans relatief weinig armen ondersteund met doorgaans zeer beperkte middelen.

Ook uit het aantal ondersteunden spreekt volgens ons een heel ander functioneren van de armenzorg in de verschillende regio's. Doordat armenzorg in de kustgebieden nauw verbonden was met de specifieke structuur van de arbeidsmarkt én een wezenlijk onderdeel uitmaakte van de overlevingsstrategieën van landarbeiders, werd het ook meer gebruikt als disciplinerend instrument waarin selectiviteit centraal stond. Armen dienden hun 'waardigheid' te bewijzen door onder meer hun werkwillegheid aan te tonen. In binnen-Vlaanderen lijkt het daarentegen eerder een element van gemeenschapsvorming te zijn geweest, waarbij relatief grote groepen dorpingen toegang kregen tot de armentafel, onafhankelijk van de hoeveelheid inkomsten. Participeren in armenzorg toonde hier waarschijnlijk eerder aan dat men tot de gemeenschap behoorde en betekende ook minder in termen van aanvullende inkomsten. In het tussenliggende gebied, ten slotte, speelden armenzorginstellingen sowieso een kleinere rol.

Variaties in dagelijkse praktijken

De duidelijke, regionaal verscheiden patronen van financiering en bedeling op het Vlaamse platteland vertaalden zich ook in de dagelijkse praktijk van de organisatie van de armenzorg. Een eerste opvallend element betreft het beheer van de financiën van de dis en de controle op de uitgaven in het bijzonder. Tot het midden van de achttiende eeuw lijken er zich geen grote verschillen te manifesteren in het beheer van de armendissen.²¹ Het beheer van de armendis werd traditioneel waargenomen door één of twee armenmeesters (afhankelijk van de omvang van de parochie) in nauw overleg met de schepensbank en de kerkelijke overheid. Na het midden van de achttiende eeuw begonnen armendissen die noodgedwongen belastingen moesten heffen om de stijgende noden van de bevolking te financieren, te experimenteren met nieuwe organisatievormen. In het West-Vlaamse Roesbrugge werd in 1754 bijvoorbeeld een nieuwe structuur in het leven geroepen. Naast de jaarlijks wisselende dismeesters werden bijkomend directeurs aangesteld voor een termijn van minimum zes en maximum acht jaar.

21 Zie bijvoorbeeld D. Vandaele, 'Armoede en sociale voorzieningen in de nieuwe tijd', in: W. Prevenier, R. Van Eenoo en E. Thoen (red.), *Geschiedenis van Deinze. Deel 3. Het platteland en de dorpen van Deinze* (Deinze 2007) 213–221 en S. De Rouck, *Armenzorg op het platteland: de financiële organisatie van vier armentafels in het Land van Rode. Casus Balegem, Gijzenzele, Landskouter en Oosterzele, 1743–1798* (Gent, onuitgegeven masterproef, 2010) 10–12.

Na het midden van de achttiende eeuw begonnen armendissen die noodgedwongen belastingen moesten heffen om de stijgende noden van de bevolking te financieren, te experimenteren met nieuwe organisatievormen

Samen met de dismeester, pastoor en hoofdman van de parochie maakten deze vier directeurs het disbestuur uit van de parochie. In tegenstelling tot binnen-Vlaanderen waren in het kustgebied niet alleen meer mensen betrokken bij het beheer van de dis, maar spendeerden zij ook een groter deel van hun tijd aan deze beheerstaken.²²

22 RAB, *Registers Stad en Kasselrij Veurne*, nr. 1032.

Aan de steunverlening in het kustgebied waren ook andere verwachtingen gekoppeld ten aanzien van de armen. Vanaf de tweede helft van de jaren 1760 stelde het kasselrijbestuur van het Brugse Vrije gratis weefgetouwen en spinnenwielen ter beschikking aan de armen binnen hun ambtsgebied. Deze maatregelen waren er vooral op gericht om de werkloosheid tijdens de wintermaanden in agrarische regio's op te vangen en de financiële druk op de armenzorginstellingen te verlichten.²³ Disgenoten konden kiezen: ofwel behield men de opbrengst van het spinnen en/of weven en verloor men de steun, ofwel droeg men de productie over aan de armendis. Het was bovendien een middel om de werkethos van valide armen in te schatten. Indien een disgenoot niet 'neerstigh' spon of weefde, kon steun geweigerd worden.²⁴ In de kasselrij Veurne werden in 1785 soortgelijke initiatieven genomen. Het kasselrijbestuur gelastte alle disbesturen om materiaal en vlas aan te kopen om disgenoten te laten spinnen. Van de disgenoten werd verwacht dat ze maandelijks hun productie aan de

23 J. Vermaut, *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in westelijk Vlaanderen voor 1800* (Gent, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1974) vol. 1, 262–263.

24 RAB, *Registers Brugse Vrije*, nr. 11706.

dismeester zouden voorleggen. Armen die in de ogen van dismeesters onvoldoende sponnen, konden hun steun verliezen.²⁵

In Oostvleteren werden de eerste resultaten van deze nieuwe armenpolitiek gepresenteerd aan de toezichthoudende overheid in 1786. Tussen november 1785 en februari 1786 werden 155 boten vlas aangekocht voor de armen. Op vier maanden tijd sponnen de armen 284 pond vlasgaren. Naast hun uitkering van de dis kregen ze ook een loon van 6 stuiver per pond gesponnen garen. Het initiatief was geen commercieel succes: de verkoopwaarde van het vlasgaren bracht te weinig op om alle kosten te dekken.²⁶ Maar lang niet alle parochies brachten het spinprogramma van de kasselrij tot uitvoering, want eind 1791 werd een nieuwe omzendbrief gestuurd naar de disbesturen. De toon was nog scherper dan de ordonnantie van 1785. Omdat een groot deel van de ondersteunden in de kasselrij Veurne fysiek in staat was om arbeid te verrichten, was het absoluut noodzakelijk om de valide armen aan het werk te zetten. Het was de enige manier om hen zelf te laten bijdragen tot hun eigen levensonderhoud. Van kinderen werd eveneens verwacht dat ze sponnen om hen vanaf jonge leeftijd 'neerstigheid' bij te brengen.

De controle van de disbesturen op het dagelijks leven van de armen in de regio Veurne was zeer ingrijpend. Vanaf 1763 bijvoorbeeld was herbergbezoek of het bijwonen van 'publicque divertissemens' verboden voor steuntrekkende armen op straffe van het verlies van hun toelage. Herbergiers kregen zelfs lijsten van disarmen toegespeeld om hen te kunnen controleren. Omdat de aanwezigheid van huisdieren kon resulteren in hogere uitgaven voor voedsel, werd zelfs het houden van honden herhaaldelijk aan banden gelegd.²⁷ Een opvallend kenmerk van de armenzorg in de polderregio's was inderdaad het publieke karakter van het statuut van de disarmen. De identiteit van armen was in principe voor iedereen binnen de gemeenschap bekend. In 1763 werd door het kasselrijbestuur van Veurne beslist dat armen fysiek herkenbaar moesten zijn aan hun kledij. Het reglement op de werking van de armendissen bepaalde dat mannen, vrouwen en kinderen 'sullen dragen een distinctif teeken ofte letters van elkx plaetse genaeyt in den lincker mauw sienelijck voor een ieder [...] verbiedende de disch genooten andere cleederen te dragen'. Een jaar later werd in het Brugse Vrije een gelijkaardige reglementering van kracht. Hier werden de armen verplicht een blauwe letter D (voor 'dischgenoot') op hun linkermouw te spelden.²⁸ De introductie van een armenmerkteken werd blijkbaar niet strikt nageleefd, want sommige disbesturen bleven de armen aan deze verplichting herinneren. Een resolutie van het disbestuur van Houtem uit 1765 stipuleerde dat het armenmerkteken op een duidelijke plaats moest aangebracht worden en dat het merkteken ten allen tijde moest gedragen worden.²⁹ Armen moesten in het dorp permanent herkenbaar zijn. Door disgenoten vestimentair te onderscheiden van de rest van de bevolking werden de armen niet alleen gestigmatiseerd, maar kon de sociale controle op de levenswandel van deze groep gemakkelijker gerealiseerd worden.

Het publieke karakter van de steunverlening manifesteerde zich ook op andere manieren. In de parochies van het Brugse Vrije werden de lijsten van steuntrekkende armen op vier kerkelijke feestdagen publiek voorgelezen. Dergelijke praktijken en regels, die kenmerkend zijn voor het kustgebied, treffen we niet aan in regio's in binnen-Vlaanderen. Integendeel, de structuur van de rekeningen van armendissen in binnen-Vlaanderen suggereert dat armen niet noodzakelijk publiekelijk bekend waren. In tal van parochies

25 SAV, *Oud Archief Veurne*, nr. 346.

26 SAV, *Oud Archief Veurne*, nr. 1120. In Pollinkhove was de balans eveneens negatief. De kosten voor het spinnen van disgenoten bedroegen zo'n 535 pond parisis; de opbrengsten iets meer dan 468 pond parisis. Zie RAB, *Gemeente Pollinkhove*, nr. 40.

27 SAV, *Oud Archief Veurne*, nrs. 345 en 346.

28 L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges* (Brussel 1880) vol. 3, 326.

29 RAB, *Verzameling De Spot*, nr. 250: Resolutie dis van Houtem, 10 december 1765: 'het prochie lettre publicquelyck genaeyt op de aarme mouwe ende daer mede daegelicx publick gaen'.

Door disgenoten vestimentair te onderscheiden van de rest van de bevolking werden de armen niet alleen gestigmatiseerd, maar kon de sociale controle op de levenswandel van deze groep gemakkelijker gerealiseerd worden

maken de disrekeningen immers melding van de uitdeling van zogenaamde 'discrete aalmoesen' of 'discrete armen' die niet bij naam werden genoemd. Armenzorg werd in deze regio's op een meer discrete manier verstrekt. In tegenstelling tot het kustgebied treffen we in binnen-Vlaanderen ook geen verplichtingen aan om te werken in ruil voor een uitkering, om een merkteken te dragen als disgenoot of om zich als arme publiekelijk bekend te maken.³⁰ Hoewel in alle Vlaamse dorpsgemeenschappen een armendis actief was als institutionele zorgverstrekker, was de manier waarop zorg werd verstrekt en de verwachtingen die men koesterde ten opzichte van de zorggenieters fundamenteel verschillend.

30 Zie bijvoorbeeld de analyse van de werking van de armendis van Wielsbeke bij G. Verschate, *Noodlijdenden en armenpolitiek te Wielsbeke, 1696–1765* (Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1980) 62–64.

Besluit

Een reconstructie van het zorglandschap op lokaal niveau in het verleden kan men vergelijken met het maken van een puzzel. Elke lokaliteit werd gekenmerkt door een verschillend aantal puzzelstukjes. Toeval speelde hier tot op zekere hoogte een belangrijke rol. De aanwezigheid van een klooster of een vrijgevege heer kon een wezenlijke invloed uitoefenen op de beschikbaarheid van zorg. Daarnaast dienen zich ook verschillen aan wat betreft de grootte van de puzzelstukken. In regio's met veel grondbezit onder kleine boeren speelde familiale zorg een belangrijke rol. Waar grote en kleine boeren intensief samenwerkten en onderling arbeid en landbouwkapitaal uitwisselden, speelden patronagenetwerken een rol in de zorgverstrekking. Waar deze mechanismen en netwerken ontbraken was dan weer een grotere rol weggelegd voor meer formele zorginstellingen zoals de armendissen. Regio's zonder veel grondeigendom van boeren en met eerder zakelijke relaties tussen grote landbouwers en dagloners, kenmerkten zich doorgaans door een groter volume aan formele zorg.

Wanneer men deze lokale puzzel legt, stelt men vast dat zowel het aantal als de grootte van de puzzelstukjes een belangrijke invloed hebben op het gezicht van de zorg. Een grote afhankelijkheid van formele zorginstellingen zoals armendissen leidde meestal tot een armenzorgpolitiek waarin vooral de plichten van de zorgontvangers duidelijk werden gedefinieerd. De poldergebieden van het graafschap Vlaanderen zijn de regio's *par excellence* waar steun door de armendis onderworpen was aan een strenge reeks voorwaarden. In andere gebieden was dit niet het geval. Hier was zorg verstrekt door de armendis veeleer een verlengstuk van bestaande familiale, sociale en economische netwerken.

Formele armenzorg staat dus niet los van de sociale en economische structuren van een gemeenschap. Sterker nog, de manier waarop zorg werd verstrekt door armendissen lijkt direct in relatie te staan tot deze bredere structuren. Om te kunnen begrijpen hoeveel armen werden ondersteund, hoe ze die steun kregen en wat deze steun betekende voor hun overleven moet de bredere context waarin de armendis opereerde mee in het onderzoek betrokken worden.

Op zoek naar zorg in lokaal bronnenmateriaal

De archieven van de armendissen bevatten het meeste materiaal om de formele zorgverstrekking in plattelandsgemeenschappen in kaart te brengen. Aangezien de mogelijkheden en beperkingen van deze bron uitvoerig worden toegelicht in de bijdrage van Nick Van den Broeck, willen wij vooral een aantal andere bronnen onder de aandacht brengen.

Onderhoudscontracten tussen zorgbehoevende ouders en hun kinderen (of andere familieleden) werden meestal verleden voor een lokale notaris. In de minuten van de akten van deze notarissen wordt dit type overeenkomst frequent aangeduid als 'contract van alimentatie'. Indien in de onderhoudsovereenkomst ook de overdracht van onroerend goed was betrokken, dan tref je ook in de akten verleden voor de lokale schepenen (de zogenoemde 'wettelijke passeringen') details aan over dit type overeenkomsten. In dergelijke overeenkomsten staan de rechten en plichten van beide partijen vaak in detail opgesomd.

Informeel vormen van familiale zorg hebben minder sporen in de archieven nagelaten. Mondelinge overeenkomsten tussen ouders en kinderen gaven soms aanleiding tot erfenisconflicten die voor de lokale rechtbanken werden beslecht. Processen die handelden over erfenisconflicten, bevatten vaak informatie over het karakter en omvang van de zorg verstrekt aan ouders. Afrekeningen tussen kinderen over verstrekte zorg aan ouders tref je ook soms aan in documenten die betrekking hebben op de verdeling van nalatenschappen zoals staten van goed. Ten slotte vormen testamenten ook een mogelijkheid om familiale zorg op het spoor te komen. Testamenten konden verleden worden voor een notaris of een priester. In testamenten gaven de erflaters specifieke instructies over de verdeling van hun nalatenschap. Indien werd afgeweken van de gewoonterechtelijke bepalingen over de verdeling van de nalatenschap, dan werd verstrekte zorg (onder vorm van inwoning, materiële hulp en arbeid) vaak geciteerd als motief om bepaalde erfgenamen extra te begunstigen. Testamenten zijn ook een ideale bron om de evolutie van liefdadige schenkingen aan zowel de armendis als aan individuele armen te reconstrueren.

De rol van kerkelijke instellingen zoals kloosters en abdijen in de zorgverstrekking blijft een onderbelicht thema. Uit de archieven van deze instellingen blijkt echter dat ze tot de achttiende eeuw op lokaal vlak soms een belangrijke functie vervulden in het ondersteunen van de armen en zwakkeren. Sommige kloosters en abdijen beschikten over een aparte dienst binnen hun organisatie die verantwoordelijk was voor het verstrekken van steun, de zogenoemde aalmoezenij. Vooral documenten in verband met het financieel beheer van deze aalmoezenijen bleven bewaard. Indien een instelling niet over een aparte aalmoezenij beschikte, dan treffen we vermeldingen van steun aan in de uitgaven van de algemene rekeningen. In de meeste van deze algemene rekeningen wordt er enkel een totaalbedrag vermeld. Meer informatie over de frequentie en de aard van de steun evenals de achtergrond van de steunverleners zijn opgenomen in de aparte uitgavenregisters (indien bewaard).

Ten slotte bieden private archieven van plattelandsbewoners vaak een unieke kijk op zorgnetwerken en -structuren die in andere archieven ontbreken. Handboeken van lokale (adellijke) grootgrondbezitters, ambtenaren, boeren en ambachtslieden laten toe om in detail deze zorg te reconstrueren. Naast directe vormen van steun (aalmoezen in geld, uitdeling van graan enzovoort) laten deze bronnen ook toe om na te gaan hoe kwetsbare gezinnen indirect werden ondersteund (bijvoorbeeld door middel van interestloze leningen, uitstel van betaling, kwijtschelden van schulden enzovoort). Spijtig genoeg bleven slechts weinig van deze documenten bewaard in openbare collecties.

Beredeneerde bibliografie

Uitstekende vertrekpunten voor het bestuderen van de wisselwerking tussen zorgcircuits in het verleden zijn C. Lis en G. Vanthemsche, 'Sociale zekerheid in historisch perspectief', in: M. Despontin en M. Jegers (red.), *De sociale zekerheid verzekerd?* (Brussel 1995) 23–73 en C. Lis en H. Soly, 'Care partnership, welfare and work: a historical perspective', in: K. De Boyser e.a. (red.), *Between the social and the spatial. Exploring the multiple dimensions of poverty and social exclusion* (Farnham 2009) 71–87. De studie van S. King, *Poverty and welfare in England, 1700-1850. A regional perspective* (Manchester 2000) kan als typevoorbeeld gelden voor het buitenland.

Voor de studie van de organisatie van de publieke armenzorg in de Oostenrijkse Nederlanden is het werk van P. Bonenfant, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime* (Brussel 1934) nog steeds het beste vertrekpunt. De relatie tussen armenzorg en sociaal-economische transformaties in de Zuidelijke Nederlanden wordt behandeld

in C. Lis and H. Soly, 'Armoede in de nieuwe tijden tot omstreeks 1850', in: L. De Mecheleer (red.), *De armoede in onze gewesten van de middeleeuwen tot nu* (Brussel 1991) 43–86. Naast deze algemene werken verschenen tal van lokale studies waarin de organisatie en werking van de armendissen in detail wordt geanalyseerd. Een aantal recente goede studies zijn C. Vander Straeten, 'Armoede en armenzorg in het Land van Waas in de 18de eeuw. Casus: Sint-Gillis-Waas', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige kring van het Land van Waas*, 112 (2009) 107–199 en D. Vandaele, 'Armoede en sociale voorzieningen in de Nieuwe Tijden', in: W. Prevenier e.a. (red.), *Geschiedenis van Deinze. Deel 3: het platteland en de dorpen in Deinze* (Deinze 2007) 212–225. De wisselwerking tussen publieke zorg en sociaal-economische transformaties op lokaal en regionaal vlak wordt belicht in E. Vanhaute, 'Instellingen van armenzorg in de Antwerpse Kempen in de achttiende en negentiende eeuw. De transformatie van het platteland en de formalisering van publieke zorg', *Post-Factum*, 4 (2012) 177–189.

Het wettelijk kader van de familiale zorg komt aan bod in P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987). Voor het gebruik van documenten uit de notarispraktijk om familiale zorg op het spoor te komen zie E. Teller, 'Problèmes du troisième âge au XVIIIe siècle à Huy et aux environs', *Annales du Cercle Hutois de Sciences et Beaux-Arts*, 115 (1990) 167–181 en P. Godding, 'Testament et donation: la pratique notariale à Jodoigne dans la seconde moitié du XVIIIe siècle', in: F. Stevens en D. van den Auweele (red.), *Houd voet bij stuk. Xenia iuris historiae G. Van Dievoet oblata* (Leuven 1990) 361–385.

De rol van grote boeren en plattelandselites in het verstrekken van hulp aan hun arbeiders komt aan bod in T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw* (Gent 2002) en C. Lis en H. Soly, 'Bestaanszekerheid versus arbeidsschuld: kleine boeren en keuters, in het bijzonder in Vlaanderen, 1750–1850. Een terreinverkenning', in: T. Engelen e.a. (red.) *Levenslopen in transformatie: liber amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul Klep* (Nijmegen 2011) 261–278.

De rol van religieuze instellingen zoals kloosters en abdijen in het organiseren en verstrekken van zorg op het platteland blijft onderbelicht. Het artikel van G. Maréchal, 'Armenzorg te Ename en Nederename op het einde van de XVIII^{de} eeuw', *Het Land van Aalst*, 39 (1987) 309–322 behandelt de rol van abdij van Ename. Een mooi voorbeeld voor het zuiden van het land is M. Gobin, 'La bienfaisance exercée par l'abbaye d'Orval dans la seconde moitié du XVIIIe siècle', *Annales de l'Institut Archéologique dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, 135 (2004) 166–208.

Biografie

Thijs Lambrecht (*1977) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde in 2007 tot doctor in de geschiedenis met een proefschrift over de rol van krediet in de Vlaamse plattelandssamenleving tijdens de achttiende eeuw. Momenteel is hij docent Vergelijkende Rurale Geschiedenis aan de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Zijn interesses situeren zich in het domein van de sociale en economische geschiedenis van plattelandsgemeenschappen van de late middeleeuwen tot de vroege negentiende eeuw.

Anne Winter (*1980) promoveerde tot doctor in de geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB) in 2007. Momenteel is zij hoofddocent in de opleiding Geschiedenis en directeur van het onderzoekscentrum HOST (Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen) aan de VUB. Haar onderzoek concentreert zich op sociaal-economische problemen van de nieuwe tijd en de negentiende eeuw, met een bijzondere aandacht voor migratie, sociaal beleid, verstedelijking en arbeidsverhoudingen in de transitieperiode 1750–1850.